

M. CRUZ ROMEO MATEO
Universitat de València

Discursos de nació i discursos de ciutadania al liberalisme del segle XIX*

Introducció

En un sentit ampli, el liberalisme ha estat objecte —i encara ho és— de sospita i dubte pel que fa a la seua contribució històrica a la configuració de la societat espanyola. D'una banda, s'ha discutit la seua capacitat de canvi i se l'ha considerat responsable de la frustració de la democràcia a Espanya. D'una altra, des de perspectives de llarg abast, se n'ha qüestionat la capacitat per a generar una homogènia i sòlida identitat nacional espanyola. Per a alguns historiadors, sens dubte, l'antic règim va perviure substancialment al segle XIX, una centúria que per a l'Europa occidental va ser la dels estats nació i del desplegament de la societat burgesa. Per a uns altres, el liberalisme i la revolució política a la qual es vinculà no deixen de ser un accident, escassament rellevant en si, pel que fa a la marxa, no triomfal, encara que tampoc fracassada, del desenvolupament capitalista i als caràcters de l'entramat de les elits socials que el protagonitzaren. I per a d'altres, per fi, l'existència a l'Espanya actual de sentits identitaris diversos respon, al capdavant, a les profundes i greus debilitats de l'acció liberal a Espanya.

Com tothom sap, algunes d'aquestes polèmiques han presidit durant temps la reflexió històrica. En alguns casos, el debat s'ha extingit, no precisament a causa d'un

* Aquest treball s'inclou en el projecte d'investigació BH 2002-010473, finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia. Agraesc els comentaris que amablement em formulà Manuel Martí.

hipotètic consens, sinó més aviat per esgotament i crisi dels paradigmes clàssics de la història social. En d'altres, el context polític i social ha animat la discussió a l'espai historiogràfic al voltant de qüestions nacionals i nacionalitzadores, però la majoria de vegades sense modificar les visions estereotipades heretades sobre el liberalisme del segle XIX. La peculiaritat espanyola al marc europeu —afirma Borja de Riquer, entre altres estudiosos— consisteix en la pervivència, a principi del segle XXI, d'una pluralitat de sentits identitaris. I com els sentiments no es fabriquen d'un dia per l'altre, darrere aquests deu haver-hi una història, una història que remunta a principi del segle XIX, quan al Cadis assetjat de la guerra contra el francès, uns diputats proclamaren: primer, que la nació espanyola existia, i segon, que era a aquesta nació a qui corresponia la sobirania. S'inaugurava, doncs, una història de llarg abast, però limitada; limitada a causa del molt escàs arrelament social del liberalisme¹.

L'objectiu d'aquestes pàgines no és discutir de nou la tesi de la dèbil nacionalització ni l'abast social del liberalisme². Pretenc quelcom més limitat, com ara estudiar la incipient mirada que sembla configurar-se als darrers anys al voltant de la naturalesa del liberalisme espanyol de la primera meitat del segle XIX i sobre els seus discursos de nació i ciutadania. Des del meu punt de vista, la revitalització experimentada a l'última dècada al debat historiogràfic sobre els nacionalismes ha permès i ha impulsat una nova interpretació respecte als fonaments i els materials amb els quals es va construir el discurs liberal. En aquest sentit, sembla obrir-se camí una aproximació que tendeix o bé a equiparar un i altre llenguatge polític (el liberalisme i el nacionalisme), o bé a enfocar l'atenció sobre el contingut nacional i nacionalista espanyol del primer. Certament, aquest acostament no ha generat, fins ara, la controvèrsia, sempre necessària i enriquidora, que ha assolit la polèmica al voltant dels processos socials i ideològics conformadors dels diversos nacionalismes³. No obstant això, algunes

¹ B. DE RIQUER: *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Eumo, Vic:2000; id.: *Escolta, Espanya. La cuestión catalana en la época liberal*, Marcial Pons, Madrid:2001; i J. BERAMENDI: «Identidad nacional e identidad regional en España entre la guerra del francés y la guerra civil», a *Los 98 ibéricos y el mar*, Sociedad Estatal Lisboa '98, Madrid:1998, t. III, pp. 187-215.

² La bibliografia sobre ambdós problemes és molt extensa. Remet el lector interessat, doncs, a tres treballs que discuteixen les tesis de la dèbil nacionalització espanyola i la visió epifenòmica de la revolució política liberal, els plantejaments dels quals he integrat en la meu reflexió: Isabel BURDIEL: «Morir de éxito: el péndulo liberal y la revolución española del siglo XIX», *Historia y Política*, 1 (1999), pp. 181-203; J. MILLAN: «Las lecturas sociales del liberalismo y los inicios de la ciudadanía en España», a R. ROBLEDO, Irene CASTELLS i M. Cruz ROMEO (eds.): *Orígenes del liberalismo. Universidad, política, economía*, Universidad de Salamanca/Junta de Castilla y León, Salamanca:2003, pp. 205-220; i F. ARCHILÉS i M. MARTÍ: «Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea», a M. Cruz ROMEO i I. SAZ (eds.): *El siglo XX. Historiografía e historia*, Universitat de València, València:2002, pp. 245-278.

³ Una excepció fou el debat «La construcción de España: Estado y nación en el liberalismo decimonónico», moderat per Anna Maria Garcia Rovira, amb motiu del congrés «Orígenes

de les seues consideracions són suficientment destacades com per a ser valorades pels estudiosos de les dinàmiques politicosocials del liberalisme, moltes vegades poc inclinats a participar en la discussió i àdhuc a acceptar-la com a pertinent i assumir-la com a pròpia.

Afirmar que la Constitució del 1812 inaugura a Espanya la nació moderna, la nació política, és una banalitat. Tanmateix, no ens podem estar d'indicar que aquesta afirmació només ara ens sembla evident o banal. Més enllà de l'anàlisi de teoria política i constitucional, als últims anys s'han ponderat les implicacions politicoculturals del capítol I de la llei gaditana. Siga com siga, la unanimitat pràcticament absoluta respecte a la nació política de 1812 obre pas a plantejaments dispars al voltant de tres problemes històrics i historiogràfics. En primer lloc, quin va ser el contingut d'aquella nació que proclamà el primer liberalisme? En segon lloc, i tenint en compte les noves reflexions, el fet que hi hagués un discurs sobre la nació significa que es pot identificar liberalisme i nacionalisme (liberal)? I en tercer lloc, la pluralitat de discursos sobre la nació destrueix o, per contra, reforça la ficció de la nació?

La nació del primer liberalisme

En general, el liberalisme és abans que res i sobretot un llenguatge polític d'emancipació dels individus-ciutadans, d'universalisme dels drets individuals, almenys en l'horitzó filosoficopolític de futur, de cosmopolitisme, en fi. Si orientem el liberalisme des del prisma de la nació, se sol entendre com a patriotisme allunyat de tota pretensió particularista: la pàtria com a valor universal i abstracte, emancipador. És a dir, el liberalisme construiria la nació de contingut exclusivament polític, com de manera exemplarment simbòlica representà el diputat Agustín de Argüelles quan, abocat a un balcó, exclamà «españoles, ya teneis patria», al mateix temps que assenyallava cap a la recent aprovada Constitució del 1812.

Molta de la investigació sobre el liberalisme espanyol del segle XIX es fonamenta explícitament o implícitament en aquesta clau política de la nació liberal, una clau que, en un sentit ampli, assumeix sense discutir un dels llocs comuns, un dels esquemes més arrelats de la literatura especialitzada: aquell que distingeix entre un concepte de nació subjectiu, voluntarista, polític, en suma francès, que Renan sabé sintetitzar en la seua famosa conferència de 1882, i una concepció suposadament objectiva de la nació etnicocultural que partiria de Herder. La meua reflexió no s'ha allunyat d'aquests supòsits. El contrast entre la «nació política» i la «nació cultural» ha tingut recentment una certa reanimació intel·lectual a Europa i a Espanya amb la distinció entre dos llenguatges polítics: el patriotisme republicà o republicanisme cívic, el penúltim exponent del qual serien Habermas i els usos políticament diversos del

---

del liberalismo», celebrat a Salamanca el 2002 i publicat a R. ROBLEDO, Irene CASTELLS i M. Cruz ROMEO (eds.): *Orígenes del liberalismo...*, op. cit., pp. 255-279.

seu «patriotisme constitucional» més enllà de les fronteres unificades de la nova Alemanya, i el nacionalisme dels italians i els alemanys des de la fi del segle XVIII (o, als territoris de la vella monarquia hispànica, el valencià Gregori Maians⁴).

El patriotisme republicà, com ha recordat Maurizio Viroli, invoca l'amor cap a les institucions polítiques i la llibertat de les persones. El nacionalisme, ordit a l'Europa convulsa de la fi del Segle de les Llums, defensa o reforça la unitat i l'homogeneïtat cultural, lingüística i ètnica d'un poble. El primer és un amor a la comunitat d'homes lliures que viuen junts pel bé comú. Per tant, la pàtria, com a comunitat d'homes amb drets civils polítics, significa llibertat i ciutadania. En altres paraules, on no hi ha constitució, no hi ha pàtria⁵. Si Agustín Argüelles escenificava aquesta concepció de pàtria, la premsa coetània, com ara el *Redactor General*, el febrer de 1810, l'havia assumida i difosa: «Groseramente se engañaría el que sólo por residir en el lugar donde había nacido y entre los objetos a que dirigió sus primeras miradas y balbucientes palabras, creyese que estaba en su 'patria', tomada esta voz en el sublime sentido que le corresponde. (...) 'Patria' no hai [sic] en la acepción del derecho público, donde no haya ciudadanos, y éstos existirán solamente donde haya libertad civil. Libertad civil no puede haberla sin constitución política, ni ciudadanos sin la intervención de éstos en el establecimiento de las leyes, y sin igualdad de derechos ante ellas (...) así como cualquier territorio donde se trasladen hombres que en la sociedad mantengan su concepto civil, allí habitan en su patria, cuando su suelo nativo es lugar de impureza y servilidad; de la misma manera faltando el concepto civil, cualquier lugar no es más que el cercado donde se recogen los hatos de ganados o esclavos conducidos a merced del mayoral, a la faena o el matadero con el látigo o la honda.

»Patria no es precisamente aquel pueblo, provincia o estado que nos ha visto nacer; sino aquella sociedad, aquella nación, donde al abrigo de leyes justas, moderadas y reconocidas, hemos gozado los placeres de la vida, el fruto de nuestros sudores, las ventajas de nuestra industria y la inalterable posesión de nuestros derechos imprescriptibles.»⁶

⁴ La visió de Maians com a exponent d'una tradició nacionalista oposada i enfrontada a una concepció republicana, entesa com a defensa d'un espai de llibertat, d'absència de dominació, la virtut o la pàtria o com viure en llibertat gràcies a la llei, a M. ONAINDÍA: *La construcción de la nación española. Republicanismo y nacionalismo en la Ilustración*, Ediciones B, Barcelona: 2002, pp. 39-42: «No debería sorprendernos la relación entre esta doble defensa por parte de Gregorio Mayáns del poder absoluto del monarca y de una 'pasión nacional' alejada del patriotismo de origen republicano, porque, como iremos comprobando en las páginas siguientes, al tratar de pensamientos de autores como José Cadalso y Forner entre otros, la idea de nación como una realidad meramente cultural, pero no política, se ha compaginado bien a lo largo de la historia con el despotismo y el absolutismo», p. 42.

⁵ M. VIROLI: *Por amor a la patria*, Acento, Madrid:1997; i també N. BOBBIO i M. VIROLI: *Diálogo en torno a la república*, Tusquets, Barcelona:2002, pp. 17-22.

⁶ P. VILAR: *Hidalgos, amotinados y guerrilleros. Pueblo y nación en la historia de España*, Crítica, Barcelona:1982, pp. 218-219. Per a Viroli, és un magnífic exemple del llenguatge del patriotisme republicà, pp. 134-136.

L'altre amor, el procedent del llenguatge del nacionalisme, construeix la nació com a cultura d'un poble. En aquest sentit —escriu Viroli—, se subratlla com a valor principal no l'essencial i prèvia condició política, sinó la identitat cultural i ètnica. Aquesta té prioritat sobre la llibertat política i civil. D'aquesta manera, la unitat espiritual i cultural d'un poble és la clau de volta del llenguatge del nacionalisme i d'aquesta deriva l'èmfasi en la singularitat, la unitat i l'homogeneïtat. Des del meu punt de vista, l'absoluta i neta distinció que entre ambdós llenguatges estableix Maurizio Viroli no avança molt més enllà de la clàssica contraposició sorgida a l'últim terç del segle XIX al voltant de la qüestió d'Alsàcia i Lorena, que mobilitzà dos conceptes de nació. D'una banda, hi havia una concepció de la nació com a fruit de la lliure associació política dels ciutadans, com una construcció racional voluntarista. Es tractaria, en suma, de la nació cívica, contractual, electiva, pensada per les llums i realitzada el 1789. D'una altra banda, enfront de Renan, la nació es presenta com el resultat d'un sentiment identitari, l'expressió d'una comunitat cultural. És la nació ètnica, orgànica, la «nació a l'alemanya» per excel·lència. Hereva del romanticisme, seria la concepció d'aquells historiadors alemanys que reivindicaren la incorporació de les terres i els homes d'Alsàcia i Lorena d'acord amb la seua cultura alemanya⁷.

És de sobra conegut l'èxit d'aquesta tipologia binària en la literatura acadèmica i en el debat polític. El seu triomf, però, no n'assegura la utilitat heurística. Una opció tan general i tan contundent alhora no deixa de ser, segons el meu parer, abusiva i limitada: abusiva, perquè s'ignora el constant transvasament entre ambdós pols, la continuada incorporació de certs elements d'un i altre pol en alguns dels filòsofs que solen ser invocats com a paradigmàtics de cada concepció de nació; limitada, perquè històricament el que s'albira és la interacció entre allò polític i allò cultural. Com ha assenyalat Anne-Marie Thiesse, entre altres especialistes, no només no és possible trobar una diferència radical en les modalitats de formació dels estats nacionals, sinó que a més aquesta interacció és essencial a tots els nacionalismes moderns i, fins i tot, indispensable per a l'èxit del procés de «nacionalització de les masses»⁸.

⁷ La reflexió procedeix de la crítica a la distinció entre nacionalisme polític o cívic i nacionalisme ètnic o cultural realitzada, entre altres, per R. BRUBAKER: «Mitos y equívocos en el estudio del nacionalismo», a J. A. HALL (ed.): *Estado y nación*, Cambridge University Press, Madrid:2000, pp. 352-395, en particular les pp. 390-395; Dominique SCHNAPPER: *La comunidad de los ciudadanos. Acerca de la idea moderna de nación*, Alianza, Madrid:2001, pp. 151-176; T. KUZIO: «The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism», *Ethnic and Racial Studies*, 25-1 (2002), pp. 20-39; A. DIECKHOFF: «La déconstruction d'une illusion. L'introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel», *L'Année Sociologique*, 1 (1996), pp. 43-55; i O. KALLSCHEUER i K. LEGGWIE: «Deutsche KulturNation versus französische Staatnation? Eine ideengeschichtliche Stichprobe», a H. BERDING (ed.): *Nationales Bewusstseins und kollektive Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt del Main:1996, pp. 112-162 (agraeca a Jesús Millan el coneixement d'aquest treball).

En relació amb aquesta amalgama de pressupòsits, pot rastrejar-se'n la tensió en el mateix Rousseau, exemple ben conegut de filòsof immers en la tradició del patriotisme republicà. L'autor del «contracte social», de la voluntat general, és també el responsable d'un *Proyecto de constitución per a Còrsega* i de les *Consideraciones sobre el govern de Polònia i el seu projecte de reforma*. En aquestes dues reflexions es troba, certament, una defensa de la *res publica*, la qual s'entén com la comunitat autogovernada d'individus que viuen junts en justícia i sota el govern de la llei. Així mateix, però, Rousseau esbossa tot un ideari moral, basat en el *topos* de l'«interès comú» i plasmat en la noció del patriotisme, un patriotisme que sorgeix i es conforma no sols a partir de la nova legislació, sinó també des d'un sistema de valors, usos i tradicions històriques que constitueixen l'existència d'un poble.

L'edifici polític que es vol construir idealment no pot fer abstracció de les peculiaritats històriques del poble o «caràcter nacional», perquè «tot poble té o ha de tenir un caràcter nacional i, si no el tingués, caldria donar-li'l»⁹. A través de quins mitjans, doncs, s'han de commoure els cors i fer estimar la pàtria i les lleis?, es preguntava retòricament. Rousseau no dubtava gens del valor de les institucions educatives, que vinculen «els ciutadans a la pàtria i els ciutadans els uns amb els altres». Aquestes instàncies culturals incloïen els hàbits particulars, les cerimònies religioses exclusives i nacionals, els jocs que reunissen els ciutadans i augmentessen el seu orgull i autoestima, els espectacles que recordessen la història dels seus avantpassats, les seues desgràcies, virtuts i victòries. Tot això, escrivia el filòsof ginebrí, mou «els seus cors, els inflama de viva emulació i hi genera sòlids vincles efectius cap a aquesta pàtria»¹⁰. L'amor a la pàtria, doncs, no és exclusivament un amor polític i abstracte, un amor a les lleis i a la llibertat. És també un amor a una forma de vida, a una cultura, a una història específica i, per tant, concreta. Es tracta, doncs, de fer i educar «polonesos», no pas de fer homes¹¹.

Porte a col·lació aquestes obres de Rousseau, exponent per a alguns autors de la nació política per excel·lència, perquè crec que la seua lectura hauria de prevenir

⁸ Anne-Marie THIESSE: *La création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*, Seuil, París:1999.

⁹ J.-J. ROUSSEAU: *Proyecto de Constitución para Córcega. Consideraciones sobre el Gobierno de Polonia y su proyecto de reforma*, Tecnos, Madrid:1988, p. 17.

¹⁰ *Ibidem*, p. 59.

¹¹ *Ibidem*, pp. 60-73. «Se diga lo que se diga no quedan ya hoy franceses, alemanes, españoles, ni tampoco ingleses: no hay más que europeos. Todos tienen los mismos gustos, las mismas pasiones, las mismas costumbres, porque ninguno ha recibido, mediante instituciones propias, una forma nacional.» (p. 61). «Sólo a los hombres libres pertenece la educación nacional: sólo ellos tienen una existencia común y son verdaderamente vinculados por la ley. Un francés, un inglés, un español, un italiano, un ruso, son más o menos el mismo hombre; deja el colegio enteramente listo para la vida licenciosa, es decir, para la servidumbre. A los veinte años un polaco no debe ser otro hombre; debe ser un polaco.» (p. 69).

avant distincions tan categòriques com les mencionades adés, que tendeixen a des-historitzar processos eminentment històrics i, en conseqüència, impurs. En aquest sentit, caldria insistir en el fet que és la imbricació entre allò polític i allò cultural el que constitueix la identitat nacional moderna. Pertànyer a una nació, recorda Renan, és ser hereu del patrimoni comú, conèixer i difondre aquest llegat comú i indivisible: *«Una nación es un alma, un principio espiritual. Dos cosas que, en verdad, tan sólo hacen una, constituyen esta alma o principio espiritual. Una está en el pasado, otra en el presente. Una es la posesión en común de un rico legado de recuerdos; otra es el sentimiento actual, el deseo de vivir juntos, la voluntad de seguir haciendo valer la herencia que se ha recibido indivisa. El hombre, señores, no se improvisa. La nación, como el individuo, es la desembocadura de un largo proceso de esfuerzos, de sacrificios y de abnegaciones. El culto de los antepasados es el más legítimo de todos; los antepasados nos han hecho lo que somos. Un pasado heroico, grandes hombres, gloria —entiéndase la verdadera gloria; he aquí el capital social sobre el que se asienta una idea nacional. Tener glorias comunes en el pasado, una voluntad común en el presente; haber hecho grandes cosas juntos, querer aún hacerlas; he ahí las condiciones esenciales para ser un pueblo.»*¹²

El plebiscit de tots els dies, la sola voluntat, no feia la nació. Calia també conèixer i adoptar una «herència de glòries i pesars a compartir». Per tant, el procés històric de formació identitària ha consistit a determinar selectivament el patrimoni de cada nació i a difondre aqueixa cultura entre els seus membres. Com ha estudiat Thiesse des d'una perspectiva europea, no hi ha res més internacional que la formació d'identitats nacionals. La primera etapa d'aquest procés s'obria a Europa no abans del segle XVIII i assolix l'apogeu a la centúria següent, quan s'inventa i s'identifica una herència ancestral, que es vol comuna. La nació naix, d'aquesta manera, d'una asserció i una invenció. Naix quan uns individus declaren que existeix i la seua existència, independent o no, està determinada pel futur de la monarquia. S'inicia aleshores la reinterpretació dels elements materials i simbòlics que particularitzen aqueixa nació: una història que estableix la continuïtat del present amb el passat gloriós, una sèrie d'herois que exemplaritzen les virtuts pàtries, una llengua, un territori, etc. Tanmateix, la pervivència d'aquesta ficció depèn de l'adhesió social, col·lectiva, obtinguda, i atès que el sentiment nacional no és espontani, llevat que estiga perfectament interioritzat, com ja suggeria Rousseau, aquest sentiment, interioritzat o no, exigeix prèviament el seu cultiu mitjançant institucions de tota mena¹³.

A partir d'aquests pressupòsits generals, podem endinsar-nos en el primer dels problemes històrics i historiogràfics considerats adés. La nació dels primers liberals

¹² E. RENAN: «¿Qué es una nación?», a Á. FERNÁNDEZ BRAVO (comp.): *La invención de la nación. Lecturas de la identidad de Herder a Homi Bhabha*, Manantial, Buenos Aires:2000, p. 65 (versió catalana: «Què és una nació?», *L'Espill*, 2a època, núm. 7 (2001), pp. 119-130).

¹³ Anne-Marie THIESSE: *La création des identités...*, op. cit., pp. 11-19.

espanyols té un contingut en què l'espai polític estricte, és a dir, l'establert per les nocions de sobirania i de drets, s'entrecreu amb el domini cultural. La nació d'aquests liberals era política, certament. Però, com a espai de drets polítics implicava, de la mateixa manera i al mateix temps, una comunitat cultural els components de la qual s'havien conformat (inventant-se) al llarg del segle XVIII. Com afirma Antonio Morales, «l'acció de l'Estat durant la segona meitat del segle XVIII havia estat decisiva per a la construcció d'una comunitat nacional, històricament sedimentada, que es pretén territorialment uniforme, culturalment homogènia i identificada en el temps i que, canvi decisiu, apareixerà amb la Constitució de 1812»¹⁴. Aquesta identitat cultural era implícita en la majoria dels liberals: la força d'allò sobreentès era tanta que poques vegades valia la pena l'esforç d'expressar-ho obertament. Sobre quina era la «llengua pàtria» o quin era el cànon del relat històric d'Espanya, amb una temporalitat que creava un marc propi i separat de la monarquia, els liberals tenien escassos dubtes¹⁵.

Nogensmenys, de vegades aquest silenci, tan present a la Constitució del 1812, es trencava, per exemple en el cas de José Canga Argüelles, d'Antoni Capmany o de les intervencions dels diputats en discutir l'article 11 de la constitució referit a la divisió territorial. Les *Reflexiones sociales, o idea para la constitución española, que un patriota ofrece a los representantes de Cortes*, de Canga Argüelles constitueixen, com ha assenyalat Carmen García Monerris, un dels discursos més radicals previs a l'obertura de les Corts de Cadis¹⁶. Aquesta radicalitat es manifesta, entre altres qüestions, en la manera d'entendre el subjecte nacional com a cos col·lectiu de famílies reunit per tal d'assegurar els drets naturals amb capacitat per a recompondre la constitució de la monarquia.

Canga Argüelles rebutjava la llavor historicista de recerca d'una suposada representació nacional, que havia inundat la publicística d'aquests anys: «*Nada más impolítico en esa coyuntura que disputar sobre si las Cortes castellanas han sido más o menos perfectas que las de Aragón y Valencia; si la tiranía vino de la parte del norte, o de la del mediodía de España; y si los castellanos han tenido más sufrimiento que los aragoneses. Semejantes discusiones sólo pueden producir la desunión cuando más se necesitan estrechar los lazos de la fraternidad.*»¹⁷ En realitat, la pàtria, desconeguda històricament,

¹⁴ A. MORALES MOYA: «Estado y Nación en la España contemporánea», *Ayer*, 37 (2000), p. 241; i també J. FERNÁNDEZ SEBASTIÁN: «España, monarquía y nación. Cuatro concepciones de la comunidad política española entre el Antiguo Régimen y la revolución liberal», *Studia Historica-Historia Contemporánea*, XII (1994), pp. 45-74.

¹⁵ Pel que fa al cas, l'obra clau és J. ÁLVAREZ JUNCO: *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Taurus, Madrid:2001.

¹⁶ J. CANGA ARGÜELLES: *Reflexiones sociales y otros escritos*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales/Boletín Oficial del Estado, Madrid:2000, edició i introducció de Carmen García Monerris.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 7-8.

adquiria plena vigència política només mitjançant la llibertat i els drets conquerits a través de la llei, fruit del pacte: «*Nada habría más funesto que llevar a los Cortes pretensiones aisladas de privilegios y de gracias: el aragonés, el valenciano y el catalán unido al gallego y al andaluz, sólo será español; y sin olvidar lo bueno que hubiere en los códigos antiguos de cada reyno [sic], para acomodarlo a la Nación entera, se proscribirá como un delito todo empeño dirigido a mantener leyes particulares para cada provincia; de cuyo sistema nacería precisamente el federalismo, la desunión y nuestro infortunio.*»¹⁸ Aquesta definició convenientment política, contractualista i unitària de la nació es completava amb la dimensió cultural de la pàtria espanyola imaginada. Els marcadors d'identitat, significativament introduïts —menys el referit a la llengua espanyola— com a notes del text, traïen l'antihistoricisme de què es feia gala per a referir-se a la comunitat política. La història es posava al servei d'un projecte polític i d'una pedagogia política.

Davant la possible «*levadura funesta de desunión*» no només calien mesures legislatives; eren també necessàries les intervencions culturals que excitessin el patriotisme. En primer lloc, resultava essencial l'alfabetització en «*lengua española*» o «*lengua patria*», és a dir, el castellà. Vehicle de modernitat i il·lustració, la llengua espanyola devia substituir el llatí a les escoles: «*Es preciso que se proscriba el árido estudio de la lengua latina, y que la Nación no gaste sus fondos en su enseñanza, substituyendo el de la lengua patria. ¿Qué contradicción mayor de ideas que emplear dos y tres años en el conocimiento de una lengua, e ignorar del todo la de nuestra Nación?*»¹⁹ En segon lloc, s'havia de potenciar el que denominava «*conductores que comunican la santa electricidad*», ço és, les cançons patriòtiques, els himnes en honor dels «*campeones de la libertad*», els monuments commemoratius de les gestes pàtries —com ara els obeliscs a «*las ínclitas Zaragoza y Gerona, émulas de Numancia y Sagunto*» o les estàtues dedicades a «*los antiguos caudillos de nuestra libertad*»—, les festes cíviques que celebressen i recordessen «*la revolución*», la batalla de Bailén, la instal·lació del govern constitucional o l'aniversari del rei Ferran VII o, per fi, la difusió pública d'històries de vida de ciutadans virtuosos²⁰. La nació com a espai de drets polítics, i imaginada a partir de lligams de fraternitat, implicava una comunitat definida culturalment.

Tothom sap que el peculiar sentit historicista de Canga Argüelles, immers en un jusnaturalisme essencial, no fou compartit per tots els liberals de l'època. Des de Martínez Marina al *Discurso preliminar* a la Constitució del 1812, l'arrelament de la nació sobirana a la història d'Espanya fou àmpliament sostingut. Siga com siga, encara que fossen diferents les premisses dels liberals de l'època, les conseqüències que n'extreïen amb vista a configurar una nova estructura política no eren gaire dis-

¹⁸ *Ibidem*, p. 15.

¹⁹ *Ibidem*, p. 64.

²⁰ *Ibidem*, pp. 18-19.

tintes de les dels revolucionaris francesos del 1789, ni aqueix edifici polític pot amb propietat qualificar-se de respectuós amb les llibertats i els drets històricament constituïts, característica clau dels models historicistes de pensar els drets fonamentals²¹. Als liberals de 1812 se'ls pot aplicar les paraules de Maurizio Fioravanti referides als constituents del 1789: «en aquells moments històrics, confiar les llibertats i els drets a la història hauria significat consentir que les pràctiques socials i institucionals de l'antic règim continuessen exercint influència després de la revolució; i, doncs, el projecte revolucionari es construeix a través de la contraposició radical al passat de l'antic règim, en lluita contra la doble dimensió del *privilegi* i del *particularisme* i, per tant, a favor dels nous drets constitucionals: fonamentalment, els drets naturals individuals i la sobirania de la nació.»²²

El comú a tots els liberals era la tendència a fondre i confondre «la cultura castellana» amb «la cultura espanyola». Malgrat el reconeixement de la diversitat de llengües i costums que recorria el regne, com es posà de manifest a la discussió de l'article 11 de la llei fonamental que preveia la reforma de la divisió territorial, llavors no hi havia cap problema per a subscriure les frases que el català Antoni de Capmany va escriure a *Centinelas contra franceses*: «*Volveremos a hablar la castiza lengua de nuestros abuelos, que andaba mendigando ya, en medio de tanta riqueza, remiendos de jerga galicana (...). Nuestra lengua volverá a ser de moda cuando el ingenio y seso de los españoles produzca obras digna de la posteridad, y cuando la moral y la política, cuya jurisdicción vamos a fijar, salgan en traje y lenguaje castellano.*»²³

En definitiva, la identitat nacional no pot entendre's exclusivament en termes polítics. La imaginació de la comunitat nacional es fonamentava també en una definició cultural (castellanocèntrica) d'Espanya que s'havia articulat al llarg del segle XVIII i que el liberalisme del segle XIX assumí, implícitament o no, com a part del seu projecte de nació. Aquesta dimensió particularista fa part dels silencis del llenguatge polític liberal. Però això no capacita per a sostenir l'absència d'una definició cultural de la pàtria, sinó que aquesta era considerada evident i natural. El liberalisme del segle XIX donà per feta l'existència d'una nació espanyola, amb una sèrie de característiques culturals la definició de les quals, en principi, no era objecte de disputa.

²¹ J. VARELA SUANZES-CARPEGNA: *La teoría del Estado en los orígenes del constitucionalismo hispánico (las Cortes de Cádiz)*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid:1983, pp. 175-274, i CONDE DE TORENO: *Discursos parlamentarios*, estudi preliminar de Joaquín Varela, Junta General del Principado de Asturias, Oviedo:2003, p. LXVIII.

²² M. FIORAVANTI: *Los derechos fundamentales. Apuntes de historia de las constituciones*, Utopía/Universidad Carlos III, Madrid:1996, p. 59. La discussió entre història i política a partir de la crisi del 1808, a Carmen GARCÍA MONERRIS: «El debate 'preconstitucional': historia y política en el primer liberalismo español. (Algunas consideraciones)», a E. LA PARRA i G. RAMÍREZ (eds.): *El primer liberalismo: España y Europa, una perspectiva comparada*, Biblioteca Valenciana, València:2003, pp. 41-77.

²³ Citat per X. ARBÓS: *La idea de nació en el primer constitucionalisme espanyol*, Curial, Barcelona:1986, pp. 134-135.

Durant el procés revolucionari liberal, el problema de l'acció política no era l'homogeneïtat cultural, sinó com articular un espai de llibertat que garantís l'exercici de la ciutadania als espanyols.

Si es té en compte la imbricació inicial d'allò polític i d'allò cultural en la nació del primer liberalisme, crec que es podrà avançar, per un costat, en la comprensió de l'esquema bàsic de formació de la identitat nacional espanyola dins del qual es mouren els liberals posteriors i d'altres opcions polítiques, i, per un altre, en l'anàlisi dels discursos confrontats que sobre la nació espanyola s'elaboraren a partir del període 1830-1840 i a l'empara de les lluites polítiques. La cara silenciada de la identitat espanyola va adquirir després una ressonància de la qual mancava a l'inici del liberalisme. Va arribar a convertir-se en un terreny de discòrdia, les maneres de projecció —cap a la història, la llengua, els costums— i els límits respecte al pluralisme cultural del qual s'havien albirat abans.

Altrament, continuar parlant d'un liberalisme patriòtic sense màcula ni pretensions d'inventar-se una identitat cultural d'acord amb un suposat «caràcter nacional», pot portar associada una simplificació de la tasca que escometeren els primers liberals. Tractaven de fundar la Nació espanyola, de fer espanyols i d'establir un sistema polític representatiu i reformista, la qual cosa convertia la nació espanyola en un valor positiu i atractiu. Tots tres desafiaments tenien una dinàmica i unes exigències pròpies, però els tres estaven en l'ordre del dia del liberalisme. Si n'obscurim cap, correm el risc d'oblidar que el «doble patriotisme», del qual s'ha parlat en referir-se a les identitats territorials (regionals) construïdes des de mitjan segle XIX derivades del patriotisme espanyol, establia no una equiparació d'identitats sinó una jerarquització i subordinació interna no exempta de futures tensions, com han revelat Ferran Archilés i Manuel Martí²⁴. Si obscurim algun d'aquests desafiaments, en fi, simplifiquem en excés la visió d'un segle XIX que s'inicia, segons que es diu, amb un nacionalisme netament polític i cívic i acaba amb uns nacionalismes (àdhuc l'espanyol, i segons on es dirigeixca l'atenció) exageradament culturals i etnicistes.

Liberalisme com a nacionalisme?

La segona qüestió que voldria plantejar és la identificació que sembla obrir-se pas als darrers anys entre liberalisme i nacionalisme (liberal). La radical afirmació que feren de la nació sobirana els liberals en 1812 o els progressistes de la meitat de la centúria, converteix el liberalisme en nacionalisme (liberal)? D'entrada, aquest és

²⁴ L'expressió «doble patriotisme», a J. M. FRADERA: *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Curial, Barcelona:1992; M. MARTÍ i F. ARCHILÉS: «La construcción de la nación española durante el siglo XIX: logros y límites de la asimilación en el caso valenciano», *Ayer*, 35 (1999), pp. 171-190; i ÍD.: «Ethnicity, region and nation: Valencian identity and the Spanish nation-State», *Ethnic and Racial Studies*, 24-25 (2002), pp. 245-278.

un problema complex que requeriria major atenció dels especialistes en nacionalisme, la majoria procedents del camp de les ciències socials no històriques. Al meu entendre, equiparar liberalisme amb nacionalisme suposa fer una lectura una mica simplificada i distorsionada del llenguatge liberal²⁵.

Sens dubte, el liberalisme fou constructor de nacions i creador d'identitats nacionals, però fou alguna cosa més: fou creador de lleis i llibertats de la ciutadania, per damunt de tot. Als darrers anys, sembla marginar-se una mica aquest aspecte del camp de la llibertat, en què incideix prioritàriament la política liberal, en subratllar quasi exclusivament la identitat cultural de la nació espanyola. Segons aquesta lectura del primer liberalisme, la nació seria una essència comunitària permanent al llarg del temps, per sobre de les llibertats individuals. Seria, fet i fet, no l'associació d'individus-ciutadans sotmesos a l'imperi de la llei comuna, no l'univers ciutadà, sinó una comunitat de persones amb les qualitats requerides quant a religió, sexe, llengua, història, etc. D'això es derivaria, segons Pedro Ruiz, un discurs —el dels primers liberals— historitzant, essencialista, nacionalista, catòlic i monàrquic²⁶.

En el cas espanyol aquesta discussió, que fora d'Espanya enfronta tradicions historiogràfiques diferents, s'ha enriquit amb les anàlisis de José María Portillo sobre les formes de pensament polític, social, filosòfic i historiogràfic que influïren en la primera generació de liberals i en la forma de redefinició constitucional de la nació. Segons Portillo, la dinàmica de la lluita per la independència i de revolució ajudà a conformar una cultura política constitucional que es fundava en tres nuclis bàsics: la primacia de la nació i la concepció comunitària d'aquesta; la identitat catòlica de la nació; i, finalment, l'absència de tota referència a l'essencialitat dels drets respecte a l'ordenament legal, amb la consegüent subordinació de l'individu i els seus drets respecte al subjecte polític preminent²⁷.

Tot i coincidir a grans trets amb aquesta caracterització, cal no oblidar que el discurs de la nació no implicà en absolut l'absència d'una política d'emancipació dels individus (homes), dels drets i les llibertats dels ciutadans que la nació havia de conservar i protegir mitjançant «leyes justas y sabias». A més a més, el liberalisme espanyol comparteix amb les revolucions euroatlàntiques una concepció general dels drets i, segons que diu Portillo, «els drets no són exactament individuals», sinó que ho són dels individus que formen la comunitat respectiva²⁸. I encara: l'apel·lació

²⁵ Aquesta qüestió ha estat discutida, des de diferents punts de vista, a R. ROBLEDO, Irene CASTELLS i M. Cruz ROMEO (eds.): *Orígenes del liberalismo...*, op. cit., pp. 205-220.

²⁶ P. RUIZ: «Modelos sociales del liberalismo español», a R. ROBLEDO, Irene CASTELLS i M. Cruz ROMEO (eds.): *Orígenes del liberalismo...*, op. cit., pp. 173-203.

²⁷ J. M. PORTILLO: *Revolución de nación. Orígenes de la cultura constitucional en España, 1780-1812*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales/Boletín Oficial del Estado, Madrid:2000.

²⁸ J. M. PORTILLO: «Derechos», a J. FERNÁNDEZ SEBASTIÁN i J. F. FUENTES (dirs.): *Diccionario político y social del siglo XIX español*, Alianza, Madrid:2002, pp. 229-235.

nacional representava abans que res un projecte polític determinat, que poc tenia en comú amb altres discursos historitzants, nacionalistes, catòlics i monàrquics presents a les Corts de Cadis o a la societat de mitjan segle XIX.

Certament, per al primer liberalisme la nació ho omplia tot i, de manera obligada, la perspectiva comunitària que en derivava es feia present en la forma de pensar de la ciutadania, fundada a partir de la noció jurídica de veïnatge i en l'arrelament a la localitat, o d'establir la circumscripció electoral (la parròquia). Ara bé, fins a quin punt aquest comunitarisme nacional era un obstacle per a l'emancipació de l'individu-home? Que la Constitució del 1812 no contingué un catàleg de drets individuals no es pot prendre com a prova inequívoca que l'individu fos absent en el procés de fer la Nació o que hi hagués la voluntat d'ignorar-lo. Més aviat caldria dir que l'especificitat del liberalisme espanyol consistí precisament en el fet que la comunitat era l'element potenciador dels drets i llibertats. En efecte, el subjecte dels drets de ciutadania no era l'individu abstracte, sinó, com la mateixa Constitució de 1812 explicità, «el español», dotat de drets civils, i el «ciudadano español», que a més comptava amb els drets polítics. La pàtria es veia com una associació d'espanyols, és a dir, caps de família útils i organitzats de manera comunitària²⁹.

La definició de la nació marcava l'abast de la ciutadania, un abast que, si d'una banda assumia l'herència de l'antic règim —la pràctica uniformitat religiosa i ètnica de la metròpoli, l'exclusió de les dones i els rodamons...—, d'una altra obria canals de participació de la societat masculina útil i integrada en la comunitat, sense introduir els requisits de renda i patrimoni que figuraven a la constitució francesa de 1791. Quan a les dècades de 1830 i 1840 s'elaborà un nou model constitucional, el tret definidor del liberalisme revolucionari va estar al centre de tot un passat que calia fer desaparèixer. Com va dir Juan Francisco Pacheco: «*Hubo un tiempo, señores, en que se creyó que el hecho sólo de existir en las sociedades era una razón poderosa, irresistible, para ser los que le tenían dotados con derechos políticos. El principio de la soberanía del número, la exageración del dogma de la igualdad, autorizaban semejante consecuencia. Todo ciudadano, según ella, tenía asiento en el foro, todo ciudadano podía concurrir por lo menos a una asamblea primaria, a un primer grado de nombramiento, a una elección parroquial, a depositar en las urnas su voto respectivo a los negocios del estado, a nombrar las personas que más altamente debían intervenir en los negocios públicos.*»³⁰

Aquesta doctrina, segons Pacheco, havia caigut en el descrèdit amb el seu legítim precedent, la sobirania popular o sobirania nacional. No se li escapava que la nació s'integrava en 1812 en un projecte polític que la transcendia: no era un fi en si, sinó

²⁹ Hem tractat aquest problema a J. MILLAN i M. CRUZ ROMEO: «Liberals i burgesos ahora? Els 'respectables' en la nació liberal», a *Homenatge a Josep Fontana* (en premsa).

³⁰ J. F. PACHECO: *Lecciones de derecho político*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid:1984, p. 177 (ed. original 1845).

la possibilitat de realitzar la llibertat. El discurs de la nació era una crítica tenaç a la visió corporativa de l'antic règim. Certament no era una crítica en clau individualista, la qual cosa tindria una gran transcendència en l'evolució política i ideològica del liberalisme fins al 1868 (i del seu corrent més influent, el moderat). Però no crec que això invalide la tesi fonamental, ço és: per als primers liberals de 1812 i 1820, la nació sobirana i el poder constituent de la nació es construïren sobretot en oposició d'un enemic, la monarquia absoluta; i la nació, com a agent polític sobirà i com a subjecte de poder constituent, era la garantia de poder gaudir de drets i llibertats, començant pel benefici d'un govern limitat, no despòtic ni arbitrari. Així mateix, aquest projecte elaborava una memòria col·lectiva que imaginava la continuïtat de la nació en la lluita contra la tirania del despotisme. Pel que fa al cas, Martínez Marina és exemplar en l'ús de la història al servei del relat de la nació com a espai de llibertat enfront de l'absolutisme i com a comunitat permanent: «*Los españoles fueron en tiempo de los godos una nación libre e independiente, formando un mismo y único imperio; los españoles después de la restauración, aunque fueron también libres, estuvieron divididos en diferentes estados, en que fueron más o menos independientes, según las circunstancias en que se hallaron al constituirse reinos separados; los españoles, nuevamente reunidos bajo de una misma monarquía, todavía fueron libres por algún tiempo; pero la reunión de Aragón y Castilla fue seguida en breve de la pérdida de la libertad, y el yugo se fue agravando de tal modo que últimamente habíamos perdido, doloroso es decirlo, hasta la idea de nuestra dignidad; si se exceptúan las felices Provincias Vascongadas y el Reino de Navarra.*»³¹

Així doncs, la nació fou, especialment a l'època del Trienni liberal o entre progressistes i radicals als anys trenta i quaranta, un concepte polític de caràcter obertament combatiu i, en conseqüència, un projecte de futur. Aquest projecte, a més, no estava acabat: com a subjecte sobirà que era, la nació afirmava i construïa drets i llibertats. No podem defugir aquesta identitat política que es pretenia forjar. Introduïa, en certa manera, la perspectiva de la nació com una entitat no tancada o conclusa.

Narratives de la nació espanyola

La pluralitat de discursos sobre la nació espanyola, destrueix o reforça la ficció de la nació? La identitat nacional espanyola fou al llarg del segle XIX, molt especialment a partir dels anys quaranta, un terreny en discussió i obert, en què es produí un continu encreuament de relats històrics, definicions historicoculturals i expectatives polítiques. Què era la nació i qui i com la representava foren uns dels grans interrogants que recorregueren el segle XIX. Aquesta pregunta no fou patrimoni exclusiu dels liberals, si bé van ésser els primers a introduir-la en l'agenda política. Liberals i

³¹ Citat per X. ARBÓS: *La idea de nació...*, op. cit., p. 136.

no liberals es feien la mateixa pregunta, encara que formulaven respostes molt distintes. Però coincidien en un punt clau, que hauria de tenir-se més en compte quan s'insisteix en la feble nacionalització espanyola. Els uns i els altres tenien en comú l'afirmació que la nació espanyola existia. Ningú no la qüestionava i, en conseqüència, la lluita simbòlica, política i militar per apropiarse de la nació no la debilitava, sinó que potenciava aquest anhelat subjecte imaginat. La pàtria podia ser objecte de controvèrsia, però mai de rebuig.

Certament no tots entenien el mateix quan es referien a la nació. I en parlar de tots no em referesc només a la pugna entre liberals, carlistes i altres opcions polítiques, sinó també a les polèmiques al si de la mateixa tradició liberal al segon terç del segle XIX. El debat en l'esfera pública política permet suggerir que aquest valor polític —almenys per a alguns— que era la nació també es posava al servei de cadascun dels diversos programes polítics, socials, econòmics i culturals en disputa. La nació podia ser si de cas un valor suprem, però no absolut. Així doncs, agrupar tots els projectes politicoculturals dispars amb el terme nacionalisme, per més que s'afegesca un adjectiu qualificatiu diferenciador, és una operació intel·lectual que aclareix i comprèn poc les lluites polítiques i socials d'aquella època.

En efecte, el discurs liberal de nació, com a espai de garantia de la ciutadania, tenia unes conseqüències i un significat diametralment distints als d'altres apel·lacions a la nació formulades des d'altres cultures polítiques i amb registres intel·lectuals força diferents. Un exemple de les darreres és el projecte de fonamentar una política d'integració entre sectors catòlics procedents del carlisme i el conservadorisme liberal que proposà entre 1843 i 1844 la revista valenciana *La Restauración*, iniciativa d'Antoni Aparisi i Guijarro. En un altre lloc he analitzat el contingut ideològic d'aquesta proposta catòlica i antiliberal³². M'interessa ara subratllar que la necessitat d'actualitzar, precisament llavors, un discurs autoritari, d'estatalisme monàrquic i religiós, que no deixava cap esclatxa a mecanismes representatius de control i vigilància del poder monàrquic, no era incompatible, ans al contrari, amb una constant invocació a la nació. Des del catolicisme també s'estava obligat, si es volia ser eficaç, a endinsar-se en el terreny polític i cultural que la pràctica liberal de l'època havia portat al primer pla de la lluita. Per a Aparisi i Guijarro, en aquells anys, el que perillava era la nació, entesa a la manera no liberal i contrarevolucionària. No es referia a la civilització cristiana o al món catòlic, sinó a una comunitat específica i concreta, l'espanyola. Per això, *La Restauración* recreava les suposades essències i tradicions més profundes de la nació espanyola.

Els termes «nació» i «pàtria» sorgeixen constantment a les seues pàgines, així com les invocacions i els laments del seu passat gloriós i el seu present tràgic. És l'exaltació de la idea de nació, d'Espanya, la «reina de las naciones», amb la seua història, tradi-

³² M. Cruz ROMEO: «Política catòlica para después de la revolución o las vías del antiliberalismo: Aparisi y Guijarro, 1843-1844», *Trienio*, 41 (2003), pp. 133-162.

cions, caràcter, marc territorial —ni tan sols s’hi oblidava la referència a Gibraltar— i forma política d’existència. La nació es caracteritza per la unitat catòlica, la defensa de la monarquia i la cohesió social, política i cultural. La base de la nacionalitat espanyola és el cristianisme. Amb la conversió de Recaredo, «*el catolicismo vino a ser la forma y el medio de la libertad del país*» mitjançant institucions representatives com els concilis: «*El cristianismo había dado a la España dos cosas que hacen a una nación casi invencible, una fé y una ley.*» Així doncs, per a Aparisi i Guijarro, si en tots els països el catolicisme significava històricament la civilització, el progrés i la llibertat, en el cas d’Espanya fou a més «*la nacionalidad: observación capital que es la llave de toda nuestra historia*». Aquesta història constitueix un continu, amb els seus herois i les seues gestes de conquesta —des de don Pelayo i Covadonga fins al comte d’Alba i Pavia. Però aquesta història, a través de la qual la nació existeix, s’estroneja el 1833: «*¿Reconocéis en nosotros a vuestros hijos? ¿Reconocéis a vuestra España, en esta España, a quien han escupido las naciones y como desechada prostituta revolcaron por el lodo?*» D’aquelles runes només es podia eixir mitjançant la recomposició de les essències catòliques i monàrquiques. Entre «*la desechada prostituta*» i la «*madre patria*», hi havia dues cultures polítiques, però ambdues disputaven per la mateixa dona.

La màgia de la nació espanyola no era patrimoni exclusiu del liberalisme ni aquest fou homogeni a l’hora d’imaginar la comunitat. En el segon terç del segle XIX, la idea de nació del moderantisme com a precipitat històric identificat amb la monarquia, com a resultat d’una història cap a la unitat administrativa de l’Estat, no fou l’únic discurs actiu a l’esfera pública. Caldria analitzar més detingudament les implicacions politicosocials i culturals d’altres relats alternatius que, sense arribar a ser hegemònics, permeten aprofundir una visió menys lineal i homogènia del segle XIX. En particular, el precedent de la cultura política progressista mereix més atenció. En primer lloc, la supervivència d’aquesta cultura entre amplis sectors de la societat, no reduïts a les classes mitjanes, fins als anys seixanta podria ser un indicatiu de l’aculturació nacional espanyola, de l’aprenentatge sentimental de què parlava Rousseau a través de la política. En segon lloc, d’aqueixa cultura precisament va sorgir a Galícia, al País Valencià o a Aragó el provincialisme o, més exactament, la identitat regional.

L’apel·lació nacional constituïu un dels nuclis essencials del discurs progressista. Hom podria dir que, per a ells, la nació era teoria política i sentiment. La nació existia perquè era sentida per un poble que s’havia declarat disposat a morir per ella: en 1808, en la guerra carlista o en la d’Àfrica, com insistien en tots els fòrums de l’esfera pública política. Com a subjecte polític, la nació dels progressistes havia deixat enrere el model de 1812 i els seus ressons més o menys amplis socialment. Però aquest abandonament no significava que el seu model de nació restés congelat en la voluntat d’una minoria, dipòsits de la història: la dels interessos individuals dels propietaris amb drets polítics.

Per contra, els progressistes portaren a cap una tasca de definició i recreació de la comunitat nacional fonamentada bàsicament en tres aspectes: les formes d’integració

social —no s'oblidaren les tradicionals celebracions patriòtiques del 2 de maig—; una visió de la política basada en el bé de la comunitat local-nacional per damunt dels egoïsmes particulars; i, finalment, una cultura que concebia l'espai local com a àmbit per excel·lència d'arrelament i vivificació del sentiment nacional patriòtic. A partir d'aquests eixos, la nació podia ser concebuda com un horitzó d'integració: tots podien sentir-se units per un compromís positiu que, idealment, els transformava en partícips del món igualitari que la nació evocava. Aquest compromís, per descomptat, no era ni igualitari ni democràtic, sinó jerarquitzat i subordinat, al cim del qual se situava el patrici progressista, la legitimitat del qual procedia —en la imatge construïda— del seu patriotisme, és a dir, de la seua capacitat per a esquivar inclinacions egoïstes mitjançant el lliurament a l'interès general, al bé comú. La cultura política progressista, en fi, era un projecte de construcció nacional clarament elitista que, malgrat això, identificava la nació com l'horitzó d'un món harmoniós i permeable, per mèrit i capacitat, encara que jerarquitzat i tutelat³³.

Aquesta nació, l'espanyola, es feia realitat als i des dels espais locals. Segons que comencem a saber, la feina cultural desplegada per personatges procedents del magma progressista, com ara els aragonesos Braulio Foz, Jerónimo Borao o el valencià Vicent Boix, tendeix a concebre aquests espais com a àmbits privilegiats de construcció de la nació espanyola³⁴. Hi bategaven dues aspiracions. D'una banda, allò local no es pensava com a contraposat a allò nacional, sinó que el primer es proposava com a fonament del segon. Anne-Marie Thiesse ho ha dit referint-se a la França de la Tercera República, com a propedèutica indispensable al sentit de pertinença nacional³⁵. I això és cert en molt bona part. A l'època de les històries nacionals, aquests escriptors polítics, en aportar la seua visió del passat propi, contribuïen a millorar el coneixement de la història d'Espanya³⁶. Interpretaven el passat particular com l'exemple de les autèntiques lli-

³³ He desenvolupat aquestes qüestions a M. Cruz ROMEO: «Los mundos posibles del liberalismo progresista», a E. LA PARRA i G. RAMÍREZ (eds.): *El primer liberalismo...*, op. cit., pp. 287-314.

³⁴ C. FORCADELL: «Del viejo Reino al nuevo Estado liberal: liberalismo e identidad en el Aragón del ochocientos», a *Congreso Orígenes del liberalismo*, Salamanca:2002; íd.: «Los historiadores aragoneses del siglo XIX: las otras 'anticipaciones' de Braulio Foz», a J.-C. MAINER i J. M. ENGUITA (eds.): *Entre dos siglos. Literatura y aragonesismo*, Inst. Fernando el Católico, Saragossa:2002, pp. 53-71; Manuela AGUDO: «Dramas históricos aragoneses (1840-1850): en busca de una identidad regional», *Artígrama*, 13 (1998), pp. 147-166; J. R. SEGARRA: «Vicent Boix i el discurs provincialista valencià durant el segle XIX», *L'Avenç. Plecs d'història local*, 284 (2003), pp. 1.682-1.685; i íd.: «El nervio de la sociedad. La patria en el lenguaje político liberal durante la revolución: el ejemplo valenciano, 1833-1843», *Congreso Orígenes del liberalismo*, Salamanca:2002.

³⁵ Anne-Marie THIESSE: *Ils apprenaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique*, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, París:1997.

³⁶ Sobre la historiografia de mitjan segle XIX, Paloma CIRUJANO et al.: *Historiografía y nacionalismo, 1834-1868*, CSIC, Madrid:1985; C. FORCADELL (ed.): *Nacionalismo e historia*,

bertats d'Espanya, perdudes davant l'empenta del despotisme monàrquic. Com va escriure en 1838 Braulio Foz: «*Si los españoles quieren ser realmente libres con segura libertad han de venir a buscar a Aragón los verdaderos principios liberales.*» O, dit d'una altra manera, la millor manera de ser bon espanyol (liberal) és ser aragonès, o valencià, o...

Aquesta va ser una feina eminentment cultural que pretenia incorporar elements identitaris procedents del passat particular a la nova nació espanyola que s'estava construint. Era una feina que, tanmateix, no es concebia en un sentit particularista, sinó com a part d'un projecte nacional polític i emancipador. Aquest era el segon anhel. La memòria d'un passat foral, de municipalitats, de tradicions pactistes era el contrapunt simbòlic a un model d'Estat que començava a perfilar-se davall l'influx del moderantisme. No era la unitat nacional el que es qüestionava, ni tampoc els marcadors de la identitat cultural espanyola. Poc s'avança en la seua interpretació si ens obstinem en una lectura teleològica d'aquest procés. A mitjan segle, la voluntat política i cultural era construir la nació espanyola amb aquests materials que, això sí, no eren hegemònics.

Aquesta voluntat, d'altra banda, era ben present a la mateixa societat civil. La Sociedad Económica de Amigos del País de València convocà en 1853 un premi amb la finalitat de «*proporcionar un medio de difundir el idioma castellano en toda esta provincia*». La intenció era clara: es tractava de divulgar entre la població mitjançant una sèrie d'accions concretes el codi d'identitat espanyola. Les memòries presentades feien ostentació del coneixement de la història d'Espanya i de «la lengua castellana»: «los españoles» que fugen del «yugo sarraceno», don Pelayo i el «puñado de valientes» que inicien la Reconquesta, l'ennobliment de la llengua vulgar de la mà del Fuero Juzgo, «*que es el código de leyes de los reyes godos de España*», i així, fins al segle XIX, tots els tòpics històrics eren assenyalats. Ningú no dubtava que una nació culta requeria necessàriament una llengua i que la «lengua castellana o idioma español» era «el lenguaje nacional», una conversió que era «obra de mucho tiempo». Tampoc no dubtaven que «*de las provincias que forman la nación española, y tienen dialecto provincial, ninguna cuenta con tantos elementos para difundir el idioma castellano, como Valencia*»³⁷. Nacionalitzats o no, no mostraven cap indecisió sobre quina era la identitat espanyola, ni cap problema a expressar el seu amor a la «patria chica».

Inst. Fernando el Católico, Saragossa:1998; J. S. PÉREZ GARZÓN *et al.*: *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*, Crítica, Barcelona:2002; M. LAFUENTE: *Discurso Preliminar. Historia General de España*, ed. de J. S. Pérez Garzón, Ugoiti, Pamplona:2002; i M. ESTEBAN DE VEGA: «La Historia de España de Romey y su recepción en la historiografía española», a J.-R. AYMES i M. ESTEBAN (eds.): *Francia en España, España en Francia. La historia en la relación cultural hispano-francesa (siglos XIX-XX)*, Universidad de Salamanca, Salamanca:2003, pp. 93-125.

³⁷ Arxiu de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de València: *Educación*, c-132, núm. 17. El millor estudi sobre la difusió d'una identitat regional, en aquest cas la basca, i els agents socials que la promogueren, a C. RUBIO: *La identidad vasca en el siglo XIX. Discurso y agentes sociales*, Biblioteca Nueva, Madrid:2003.

afers
fulls de recerca i pensament

48

Dossier
Construir Espanya
al segle XIX

Coordinació i presentació
M. Cruz Romeo & Ismael Saz

afers

Fulls de recerca i pensament

Revista fundada l'any 1985 per Sebastià Garcia Martínez

Director: Manuel Ardit Lucas

Cap de redacció: Vicent S. Olmos i Tamarit

Consell de redacció: Joan Bada i Elias, Evarist Caselles i Monjo, Agustí Colomines i Companys, Josep Ferrer i Ferrer, Pere Fullana i Puigserver, Joan Iborra i Gastaldo, Joan Peytaví i Deixona, Antoni Quintana i Torres, Vicent L. Salavert i Fabiani, Josep M. Torras i Ribé, Josep Torró i Àbad, Pau Viciano i Navarro

Consell assessor: Rafael Aracil, Miquel Barceló, Ernest Belenguer, Josep Benet, Domènec Campillo, James Casey, Antoni Ferrando, Josep M. Font i Rius, Josep Fontana, André Gallego, Albert G. Hauf, Josep L. Hernández Marco, Telesfor Hernández Sempere, Josep Juan Vidal, José M. López Piñero, Josep Massot i Muntaner, Víctor Navarro Brotons, Mariano Peset, Antoni Roca, Vicenç M. Rosselló, Núria Sales, Eva Serra, Sebastià Serrano, Vicent Simbor, François Sureda, Josep Termes

Assessor lingüístic: Ramon Ramon

English Summaries: Carme Pastor

Disseny: Rosa Muñoz Izquierdo

Portada: Obra de Lluís Romero, Diagonals, 2004, fotografia digital (45,5 x 33,5 cm)

Redacció: PAÍS VALENCIÀ: Doctor Gómez Ferrer, 55, 1r, 5a / Apartat de Correus 267 / 46470 Catarroja / telèfon: 961 26 93 94 / e-mail: afers@editorialafers.com • CATALUNYA: Sancho de Àvila, 176, escala 3, baixos 1a / 08018 Barcelona • ILLES BALEARS: Verd, 68 / 07120 Palma

<http://www.editorialafers.com>

© *Editorial Afers*

Els treballs publicats a *Afers* s'inclouen als següents repertoris:

- Bibliografía histórica sobre la ciencia y la técnica en España (*Asclepio*, Madrid)
- Índice español de humanidades (ISOC, Madrid)
- Índice histórico español (CEHI, Barcelona)

La reproducció total o parcial d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny de la coberta, resta prohibida. Així mateix, no pot ésser emmagatzemada o tramesa de cap manera ni per cap mitjà, compresos la reprografia i el tractament informàtic, elèctric, químic, mecànic, òptic, o bé de gravació, sense la prèvia autorització de la marca editorial. La distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec públics resta rigorosament prohibida sense l'autorització escrita del titular del *copyright*, i estarà sotmesa a les sancions establertes per la llei.

Edita: Editorial Afers (Catarroja)

Dipòsit legal: V-4776-2004

Imprès a la Impremta Lluís Palàcios (Sueca)

ISSN: 0213-1471

ISBN: 84-95916-31-2

1 1 1 1 1 1 1 1 1 1

Índex

Construir Espanya al segle XIX

M. Cruz ROMEO MATEO i Ismael SAZ CAMPOS: Construir Espanya al segle XIX	261
Ferran ARCHILÉS i Manuel MARTÍ: La construcció de la regió com a mecanisme nacionalitzador i la tesi de la dèbil nacionalització espanyola	265
M. Cruz ROMEO MATEO: Discursos de nació i discursos de ciutadania al liberalisme del segle XIX	327
Josep-Ramon SEGARRA ESTARELLES: El «provincialisme» involuntari. Els territoris en el projecte liberal de nació espanyola (1808-1868)	347
Xavier ANDREU MIRALLES: La mirada de Carmen. El mite oriental d'Espanya i la identitat nacional	369
Pilar SALOMÓN CHÉLIZ : Anarquisme i identitat nacional espanyola a l'inici del segle XX	309

Miscel·lània

Dolors PALAU: Consell de guerra al periodista i diputat Isidre Escandell Úbeda (1895-1940)	385
Josep PICH I MITJANA: Valentí Almirall i Llozer (1841-1904). Dirigent federalista i patriarca del catalanisme	405
Òscar JANÉ CHECA: El Rosselló i França. L'altra via catalana de 1640-1660	419

André GALLEGO BARNÉS: L'atracció de l'Estudi General de València i els entebancs a la mobilitat al segle XVI	441
<i>Postscriptum</i>	
Eva SERRA: La foia de Llombai. Un estudi de cas al servei de la història general	459
<i>Recensions</i>	
Vicent L. SALAVERT FABIANI, Verónica GIORDANO, Pilar SALOMÓN CHÉLIZ, Ramon USALL I SANTA	473
<i>Ressenyes culturals</i>	
Paula NAVÍO LATORRE	487
<i>English Summaries</i>	491
<i>Publicacions rebudes</i>	497
<i>Normes de presentació d'originals</i>	507